

Batıya Açılış ve Osmanlı Mimarisinin Son Durumu

Osmanlı mimarisinin 18. ve 19. yüzyıllardaki görüntüsü, geçmiş dönemlere oranla, oldukça değişik özelliklerle yüklüdür. Kültür ve sanat, siyasal başarısızlıkların süreklilik kazandığı 18. yüzyıla kadar önemli ölçüde geleneksel bütünlüğünü korumuş, yabancı etkilerin yoğunluğu ancak 18. yüzyıldan itibaren duyulmaya başlamıştır. Bu durum Osmanlı toplum yapısıyla yakından ilgilidir. 18. yüzyılda Batı, özellikle Fransa ile ilişkilerin gittikçe artması ve buna paralel olarak yeni kurumların oluşturulması istekleri, mimari alanda da giderek karşılığını bulmuştur. Bu yüzyıla kadar mimari ve bezeme konusunda kendi içinde gelişerek gelen kabul görmüş değerlere, bu yüzyılda başka etkenler karışmış ve Osmanlı mimarisine yavaş yavaş ağırlığını koymaya başlamıştır. Ancak bu öğelerin başlangıçta, geleneksel Osmanlı yapısı içinde eritilerek ele alındığı da bir gerçektir. Osmanlı mimarisi Batılılaşma dönemine, yaklaşık 1703-1740 yılları arasında kapsayan ve çoğu kez Lale Devri olarak da adlandırılan kısa bir geçiş dönemiyle adım atmıştır. Lale Devri'nde Sultan 3. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın tüm çabalarına karşın, mimari açıdan biçime yönelik belirgin bir Batılılaşma gerçekleştirilemediği gibi özel diyebileceğimiz bir mimari üslup da yaratılamamıştır. Ürünlerini daha çok sivil mimari alanındaki köşk ve saray türü yapılarda veren bu kısa dönemin en özgün örnekleri Patrona Halil Ayaklanması'nda ortadan kaldırılmıştır.

Günümüze gelebilen sayılı örnekler arasında ise Ayasofya ile Topkapı Sarayı arasındaki 1729 tarihli 3. Ahmed Çeşmesi, 1720 yılında bitirilen Şehzadebaşı'nda İbrahim Paşa Külliyesi, Topkapı Sarayı'nda 3. Ahmed Yemiş Odası ve Çarşamba'daki 1724 tarihli İsmail Efendi Külliyesi sayılabilir. Lale Devri'nin ardından 1740-1808 yıllarını kapsayan ve gene yaygın tanımıyla Türk Barok ve Rokoko Devri denilen bir döneme girilmiştir, bu dönemde artık Klasik Osmanlı yapı sanatının mimari ve bezeme öğeleri yerlerini ağır ağır Avrupa mimarisinin Barok ve Rokoko üsluplarındaki mimari ve bezeme öğelerine terk etmeye başlamıştır. Yapı türlerini genel plan şemalarında büyük bir değişiklik söz konusu olmamakla birlikte, geleneksel dekoratif anlayışın önemli ölçüde değiştiği gözlenmektedir. 19. yüzyılın hemen başında, Osmanlı sarayı, dönemin önde gelen devlet adamları ve aydınlarının Fransa'ya karşı giderek artan tutkusu nedeniyle, Batı kaynaklı Ampir Üslub'un da Türkiye'ye ithali gerçekleştirmiştir (1808-1860). Avrupa'da Barok Üslub'tan sonra ortaya çıkan Ampir Üslub, Osmanlı topraklarında Batı'daki özgün şekliyle değil de, değişikliğe uğrayarak ve yer yer Barok Üslub'la birleştirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu yorumlayışta, bize özgü görünüşlerin varlığı gene de kendisini hissettirmektedir.

1860'tan başlayarak 20. yüzyıla kadar uzanan dönem ise, Batı etkisinin tüm alanlarda Osmanlı toplum yapısını sarstığı ve mimaride Seçmeci (Eklektik) Dönem denilen akımın egemen olduğu yıllardır (1860-1900). Bu dönemde Batı mimarlığının Antik Çağ'dan başlayarak kullandığı tüm mimari elemanlar ve üsluplar, hiç bir kural ve sınır tanımaksızın, birbirine karıştırılarak kullanılmıştır. Bu arada İslam ve Osmanlı mimarlığının klasik biçim kalıplarının da, çoğunlukla deformasyona uğrayarak kullanıldığını, özellikle belirtmemiz gerekir.

1900'den sonraki mimari eylemlerde ise toplumun üst yapısındaki kültürel ve sosyal düşüncelerin-ulusculuk çerçevesi içinde-Batı'ya bir tepki olarak gelişmesi sonucu, Avrupa seçmeciliğinden uzaklaşmış, onun yerini Klasik Osmanlı ve Türk mimarisinin biçimsel öğelerini geriye getiren bir anlayış almıştır. Tekrar 16. yüzyılın klasik mimari elemanlarına dönüş, onları yeni

şemalar içinde kullanma düşüncesiyle yola çıkan Neo Klasik! Birinci Ulusal Mimari Akımı da belirli bir süre etkin olmuş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar varlığını sürdürmüştür (1900-1925).

18. yüzyılın başından günümüze kadar Anadolu Türk mimarisinin genel gelişmesi ve değişik işlevli yapıları gözden geçirildiğinde, zaman içinde toplumdaki siyasal, ekonomik ve sosyal değişmelere uygun gelişmelere tanık olunmaktadır. Toplumun ve yönetici kadroların batıyla ilişkileri, yeni kurumların oluşturulmasıyla birlikte, mimarimizde yeni işlevleri karşılayan yapı kültürlerinin ortaya çıkna da neden olmuştur. Bu arada mimari eylemleri elinde tutan Hassa Mimarları Orgütü yavaş yavaş etkinliğini yitirmiş, bu eylemler bir yandan azınlık diğer yandan batılı mimar ve ustaların eline geçmiştir. 1882 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi ile 1734'de kurulan ve o zamana kadar teknik eleman yetiştiren Askeri Berr-i Hümayun 1875 yılından sonra sivil mühendislik eğitimi yapmak üzere değişikliğe uğramasıyla, tekrar mimarlık eğitimi ele alınmıştır.

Camiler

18. yüzyılda 3.Ahmed ve çevresinin Batı ile ilişkilerinin güçlendiği yıllarda- özellikle İstanbul'da yoğun bir mimari çalışmanın varlığına tanık oluyoruz. Büyük bir bölümü günümüze ulaşmayan bu yapıların ardından, özellikle bezemede varlığını güçlü bir biçimde duyuran ve Barok Rakoko üslubunun etkilerini taşıyan dinsel yapıların başında I.Mahmud döneminde başlanıp 3.Osman döneminde bitirilen Nuruosmaniye Camisi gelmektedir.

1748-1755 yılları arasında bitirilen külliyeinin içinde yer alan cami, zaman içindeki değişmeleri de birlikte getirmektedir. Caminin ana mekânı tek kubbelidir. Son cemaat yeri ve avlusu ise, on dört küçük kubbeden oluşan çok kenarlı bir görünüşe sahiptir. Bu biçimiyle avlu, diğer uygulamalar arasında tek deneme niteliğindedir. Yapıda oldukça yoğun biçimde Barok motifler yer almasına karşın, bu durum Avrupa'daki örneklerinden ayrılıklar taşımaktadır. Bütünüyle yapı, 18. yüzyıl mimarisinin ilginç denemelerine tanıklık etmekte ,belirli bir anlayışı yansıtmaktadır.

İstanbul'da 18. yüzyılda yapılan diğer örnekleri sıralarsak, bunların başında 1757-1760 yılları arasında 3.Mustafa tarafından Mihrişah Emine Sultan adına yaptırılan Ayazma Camisi gelir.

Gene 3.Mustafa zamanında 1759-1763 yılları arasında bitirilen Mehmed Tahir Ağa'nın mimarlığını yaptığı Laleli Camisi, sekiz ayak sistemine uygun yapılmasına karşın, dönemin yaygın bezeme motiflerini de benliğinde taşımakta, içerde kullanılan - ıklı mermerler görünüşe katkıda bulunmaktadır. Bu yapı, Türk mimarlarının yeni gelişmeleri yorumlayışları, geçmiş değerlere bağlılıkları açısından iyi bir örnektir.

3.Mustafa zamanında 1767-1771 yılları arasında tamamlanan Yeni Fatih Camisi, Eski Fatih Camisi'nin bazı bölümlerini varlığında toplayan, ana mekânı ortada bir kubbe yanda dört yarım kubbe, köşelerde dört küçük kubbeden oluşan Sultan Ahmed ve Yeni Cami denemelerinin ardından aynı şemanın tekrarlandığı yeni bir örnektir.

1778 yılında bitirilen I.Abdülhamid'in yaptırdığı Beylerbeyi Camisi ile 1798-1800 yıllarında yapılan Eyüp Camisi de bu dönemin ilginç yapıları arasında yer alır.

İstanbul'daki bu cami örnekleri gözden geçirilirse, genel olarak eski plan şemalarından yola çıkıldığı dikkati - çekmektedir. Dışarda ve içerde dönemin yaygın özellikleriyle yüklü bezeme motifleri kullanılmış, bir noktada daha önceki klasik Osmanlı motifleri yerlerini Avrupa'nın Rokoko ve Barok

motiflerine bırakmıştır. Ayrıca rampayla çıkılan hünkar mahfilleri ve benzeri görünümler bu dönemin belirgin denemeleridir.

İstanbul'daki gelişmeleri bir oranda izleyen başkent dışı dinsel yapılarından da birkaç örnek vermek gerekirse, başta özgün bir deneme olarak 1726 yılında ünlü Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı Nevşehirli İbrahim Paşa Camisi ve 1756 yılında Cihanoğulları'ndan Abdülaziz Efendi'nin yaptırdığı Aydın'daki Cihanoğlu Camisi gelmektedir. Verilebilecek diğer önemli bir örnek de 1777-1779 yıllarında Çapanoğullarından Mustafa Bey'in yaptırdığı Yozgat'taki Çapanoğlu Camisi'dir. Bu arada 1779 yılında Karavezir Silahdar Seyyit Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Gülşehir'de Karavezir Camisi, 1788 tarihli Yozgat'taki Cevahir Ali Efendi Camisi, 1791 tarihli Soma Hızır Bey Camisi, 1796 tarihli Safranbolu İzzet Mehmed Paşa Camisi değişik planları, özellikle birbirinden ilginç duvar resimleri ve bezemeleriyle dikkati çekmektedir.

18. yüzyılın ardından 19. yüzyılda, geçen yüzyılın egemen üslubu Barok ve Rokoko yanında, Ampir ve Neoklasik üsluplarını izlemekteyiz. 19. yüzyılda Batı mimarisinin mimari ve bezeme öğelerini yansıtan Osmanlı yapılarında, Avrupa'daki üslup karışıklığının nedenlerini bulmak olasıdır. Batı kaynaklı veya Avrupa etkisinde kalmış gayrimüslim mimarların seçmeci/eklektik davranışlarının kökeninde, bir bakıma Avrupa'daki teknolojik gelişmelere bağlı olarak sosyal dengesizliklerin ortaya çıkardığı sorunlar bulunmaktadır. Batı'da bilimsel ve teknolojik alandaki ilerlemelerin yarattığı sosyal ve kültürel hareketlilik, seçmeci bir tutumun gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki bu seçmeci davranışlara bilinçli bir tutumla karşı koyma, Batı mimarisindeki en önemli kültürel davranış olarak nitelendirilebilir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, seçmeci davranışa yol açan neden de, bu davranışa karşı çıkma olayı da Batı toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının bir sonucudur. Buna karşılık bizdeki seçmeci davranışlar, toplumun malı olmayıp, Batı hayranlığının bir sonucu gibi gözükmektedir. Daha sonraki mimari eylemlerimizde ve üst yapıdaki kültürel ve sosyal düşüncelerin, ulusculuk çerçevesi içinde gelişmesi sonu cunda Batı seçmeciliğinden uzaklaşmış, onun yerine Klasik Osmanlı-Türk mimarisinin biçimsel öğeleriyle donatılmış bir anlayış egemen olmuştur.

Çok değişik işlevli yapıların uygulama alanına konduğu 19. yüzyılda, İstanbul ve Anadolu'da yapılan camilerde karmaşık bir durum dikkati çekmekte, yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız değişimler değişik oranlarda yapılara yansımak tadır. Bu yüzden verilebilecek örnekleri tümüyle belirli üslupların içinde düşünmek yanlıgilara yol açabilir. Başkent İstanbul'dan I değişik yerleşme merkezlerine uzandıkça, Batı'dan aktarılan değerlerin oldukça farklı uygulamalara uğradıkları saptanmaktadır. Ayrıca bu yüzyılda camilerde belirgin bir plan şeması da kesinlik kazanamamıştır. Bu dönemde yapılan camiler incelendiğinde, belli işlevsel öğelerin, eş biçimde bir anlayışla çözüldüğünü söylemek zordur. Örneğin, bazı yapılarda son cemaat yeri tümüyle ortadan kalkmış, bazılarında son cemaat yeri bir çıkıntı olarak ana yapıdan ayrılmış veya yarı açık bir mekan olarak tasarlanmıştır. Gene bu dönemde yönetim anlayışındaki değişikliklere bağlı kalınarak, 18. yüzyılın ortasından beri örnekleriyle sık sık karşılaştığımız hünkar dairelerine, özellikle padişahlar tarafından yaptırılan camilerde rastlamaktayız. Padişahın çeşitli nedenlerle sarayı bırakması, yalnız cuma değil, başka günler de camiye gitme zorunluluğunun doğması, camilerin son cemaat yerinin üstünde ve yanlarında dinlenme salonlarının tasarlanmasını gerektirmiştir.

Bu genel yargılardan sonra öncelikle başkent İstanbul'daki örneklerle değinmek gerekirse; Barok üsluptan Ampir üsluba geçişi simgeleyen ve 1826 yılında tamamlanan Sultan 2.Mahmud'un yaptırdığı ana hacmi pandantiflerle duvarlara oturan tek kubbeli Tophane Nusretiye Camisi, zemin katı klasik cami şemalarının tasarım anlayışına uygun bir yapı olan Üsküdar'da 1804 tarihli Selimiye Camisi, plan şemasından çok zengin dekoratif öğeleriyle dikkati çeken 1853 tarihli Ortaköy Camisi üzerinde durulması gereken yapılardır.

1853 yılında yapılan Dolmabahçe Camisi ise esas hacmi kubbeyle örtülmüş bir kare prizmayı andırmaktadır. Ek yapı doğu-batı doğrultusunda gelişmiş ve minareler ana yapıdan tamamen koparılmıştır. Bu durum aynı yüzyılın eseri olan 1871 tarihli Aksaray Valide Camisi'nde de gözlenebilmektedir.

19. yüzyılda Anadolu'da çok zengin bezeme öğeleri ve farklı plan anlayışlarıyla şekillenmiş camiler arasında ise Yozgat'ta 1801 tarihli Başçavuşoğlu Camisi, Denizli-Acıpayam yakınında 1802 tarihli Yazır Köyü Camisi, 1812 tarihli İzmir Kemeraltı Camisi, aynı kentte 1815 tarihindeki onarımlarla son biçimini alan Şadırvanaltı Camisi, 1867 tarihli ilginç bir uygulama olan Konya Aziziye Camisi, Söke'de 1895 tarihli Hacı Ziya Bey Camisi, 1897-1907 yılları arasında yapılan İzmir'deki Salepçioğlu Camisi, 19. yüzyılda bugünkü görünümünü alan İzmir Hisar Camisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında bitirilen Yeni Malatya Ulu Camisi değinilmesi gereken yapılar arasındadır. Bu yapıların özellikle bir bölümünde, 19. yüzyıl duvar resmi konusunda açıklayıcı bilgi verecek nitelikte örnekleri içerenler vardır. Bu dönem resim sanatının yeterince anlaşılabilmesinde bu yapılar büyük önem taşımaktadır.

20. yüzyılda, özellikle Neo-Klasik/Birinci Ulusal Mimari Akımı içinde değerlendirilebilecek ilginç camiler başta başkent İstanbul olmak üzere, oldukça yaygın uygulama olanağına sahip olmuşlardır. 1912 yılında İstanbul'da Mimar Kemalettin tarafından yapılan iki örnek, Bebek Camisi ve Bostancı Camisi bu üslubun en seçkin örnekleri arasında sayılabilir. Aynı gelenek yalnız bu yıllarda kalmamış, İkinci Ulusal Mimari Akımı olarak nitelendirilebilecek 1940-1950 yılları arasında ve izleyen yıllarda da Türk cami mimarisine egemen olmuştur.

Medresler ve Eğitim Yapıları

Anadolu'da 18. yüzyıla ait medrese türü yapılardan üzerinde durulabilecek örnekler arasında Urfa Rızvaniye Medresesi ilginç özellikler göstermektedir. Akk Valisi' Rıdvanoğlu Ahmed Paşa tarafından 1722 yılında yaptırılan bu medrese, aynı adı taşıyan caminin avlusunda yer alır. Avlu çevresindeki otuz iki hücreli yapının biri yazlık, diğeri kışlık olmak üzere iki dershanesi vardır.

Lâle Devri ünlü devlet adamı Damat İbrahim Paşa'nın kendi memleketi olan Nevşehir'de yaptırdığı 1726 tarihli İbrahim Paşa Külliyesi Medresesi ise, bir çok açıdan Klasik Osmanlı mimari üslubunun izlerini taşımaktadır. Yapıda, bir avlu çevresinde yer alan medrese odalarından başka, üst katta bir de kütüphane bulunmaktadır. Aydın'daki 1756 tarihli Cihanoğlu Camisi Medresesi de 18. yüzyılın önemli bir eğitim yapısı olarak kabul edilmektedir. Geçirdiği onarımlar nedeniyle özgün şekli oldukça uzaklaştığı anlaşılan bu yapı, genel görünüşüyle bir L plan şeması göstermektedir. Gülşehir'de, üzerindeki yazıttan 1781 yılında yapıldığı anlaşılan Kara Vezir Seyit Mehmed Paşa M

Medresesi de, benzer düzen içinde değerlendirilen bir örnektir. Aynı tür eserler için başkent İstanbul'dan verilebilecek örnekler arasında 1745 tarihli Beşir Ağa Külliyesi Medresesi, Bayezid'de aynı :i i ve mimar Çelebi Mustafa'nın eseri olan Hasan Paşa Medresesi, iki katlı ve ortası avlulu bir

plana sahip 1781 tarihli Hamidiye Külliyesi Medresesi belli başlı yapılar olmaktadır.

18. yüzyılda İstanbul'da yapılan eğitim ile ilgili eserler tümüyle gözden geçirildiğinde, bunların planlanmasında geleneksel biçimlerin sürdürüldüğü görülür. Özellikle yüzyılın ilk yarısında, bu yapıların kullanım amaçlarının değişikliğe uğramasını gerektirecek nedenlerin bulunmayışı, tasarımlarına da yansımıştır. Dönemin yaygın özelliklerinin ancak ayrıntılarda görüldüğü bu yapılardan çoğunun yıkıma uğramış olması veya kötü kullanılmaları da haklarında kesin yargıya varmayı güçleştirmektedir.

Topkapı Sarayı'ndaki 1718 tarihli 3.Ahmed Kütüphanesi klasik anlayıştan fazla uzaklaşmamıştır. Aynı döneme ait Ayasofya avlusundaki 1739 tarihli Sultan 1. Mahmud Kütüphanesi ile Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi Kütüphanesi, bağımsız kütüphane yapısı olarak inşa edilmiş eserlerdir. Bu yüzyılın çeşitli açılardan özellikler gösteren diğer kütüphaneleri arasında 1740 tarihli Aşk Efendi Kütüphanesi, 1741 tarihli Atıf Efendi Kütüphanesi, 1762 tarihli Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1775 tarihli Murat Molla Kütüphanesi, 1781 tarihli Selim Ağa Kütüphanesi sayılabilir. Aynı yapı türünün 19.yüzyıla ait iki önemli örneği ise 1839 tarihli Hüsrev Paşa Kütüphanesi ile 1846 tarihli Esad Efendi Kütüphanesi'dir.

Mezar Anıtları

Medreselerin ardından 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı mezar anıtlarına kısaca değinmek gerektiğinde, planlama açısından uzun bir gelişim çizgisine sahip türbe mimarisinin kurallarına genellikle bağlı kalındığı gözlenmektedir. Bu türbelerin çoğu gövdesi çok kenarlı, pencereleri iki katlı ve kasnağa oturan kubbeleriyle geleneksel şemaları yansıtmaktadır.

18. yüzyıl örnekleri içinde 1755 yılında Nuruosmaniye Camisi ile birlikte yapılmış kare gövdeli, önünde giriş bölümü bulunan Nurullah Sultan Türbesi, bağlı bulunduğu yapılar topluluğu ile tam bir uyum içindedir. Mimar Mehmed Tahir Ağa tarafından yapılan 1771 tarihli Fatih Sultan Mehmed Türbesi ongen gövdesi, yuvarlak kemerli pencereleri, saçaklı kısmıyla devrin özelliklerini yansıtır. Gene Mimar M Tahir Ağa tarafından yapılan 1789 tarihli Hamidiye Türbesi, köşeleri yuvarlatılmış kare bir gövdeden oluşmaktadır. Kasnağa oturan kubbesinin yanı sıra, gövdedeki iki sıra pencereler, bu mimarın diğer yapılarında da gözlediğimiz geçmiş öğelere bağlılığını kanıtlamaktadır. Eyüp'te imaret, sebil ve mektepten oluşan yapılar topluluğu içindeki 1792 tarihli Mihrişah Sultan Türbesi, dış görüntüsüyle daha önceki örneklerden ayrılarak Rokoko üslubunun biçimsel özelliklerine yönelir. 1800 yılında Sultan 3. Selim'in kızkardeşi için yaptırdığı Şah Sultan Türbesi'nde ise Ampir üslubun etkileri açıkça görülür.

18. yüzyıl İstanbul türbelerinin çokluğuna ve zenginliğine karşılık, Anadolu'da yalnız bu yüzyılda değil 19. yüzyılda da fazla örnekle karşılaşmamaktadır. Sayı bakımından da, genel sanat değeri ve çağının modasına uyma bakımından da, Anadolu türbe mimarisi bu dönemde fakirleşmiş, önemini yitirmiştir.

X örnekler arasında Doğubeyazıt'daki 1784 tarihli İshak Paşa Sarayı'nın içinde karşımıza çıkan ve kime ait olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber Abdi Paşa Türbesi olarak anılan yapı başta gelmektedir. Türbe, sekizgen gövdesi, onaltı kenarlı külahı ve özenli işçiliği ile dikkati çekmektedir. Bu önemli örneğin ardından, baldaken türünde dört ayak üzerine oturmuş bir kubbeden oluşan yanları açık, az sayıdaki türbe tipi için Erzurum'daki 1794 tarihli Mahmud Paşa Türbesi örnek olarak gösterilebilir

İstanbul'da 19.yüzyıla ait türbeler arasında en önemlileri 1818 yılında Barok üslupla yapılmış Nakşidil Sultan Türbesi, 1840 yılında biten Ampir üsluplu Sultan 2.Mahmud Türbesi ve 1869 tarihli Fuad Paşa Türbesi'dir.

Diğer Yapılar

18 ve 19.yüzyıl Osmanlı hanları arasında, İstanbul'da özellikle ticaretin yoğun olduğu bölgelerde rastladığımız yapılar, Osmanlı kent içi hanlarının genel özelliklerini yansıtır. Bu yapılardan Sultan 3.Mustafa'nın Laleli Camisi'ne gelir sağlamak amacıyla yaptırdığı 1764 tarihli Büyük Yeni Han, üç katlıdır ve iki büyük avludan oluşmaktadır.

Bayezid-Laleli arasında bulunan- ve yol açımı sırasında ön cepheleri yıkılıp son yıllarda restore edilen 18.yüzyıl hanlarından Sırmakeş/Şimkeşhane Hanı, Gülnuş Sultan tarafından yaptırılmıştır. Aynı bölgede Sadrazam Seyyid Hasan Paşa'nın yaptırdığı iki katlı ve 1740 tarihli Hasan Paşa Hanı da gerek 1894 depreminden ve gerekse yol açımından önemli ölçüde zarar görmüş, üst katı, çeşmeli kapısı, ön cephesi ve revakları ortadan kalkmıştır. Laleli Külliyesi'ne dahil Çukur Çeşme Hanı ise bir avlu çevresinde sıralanan odalarıyla 18.yüzyıl Osmanlı hanlarının belirgin bir örneğidir.

İstanbul dışındaki 18 ve 19.yüzyıl hanları arasında verilebilecek en önemli örnekler İzmir'de bulunmaktadır. Bunlardan 1744 tarihli Kızlar Ağası Hanı, Hisar Camisi'ne bitişiktir. İki katlı olup dört kapılıdır. Ortasında bir avlu, bunun ortasında da ahşap bir mescidi bulunan yapı, günümüze oldukça harap ve bakımsız bir durumda gelmiştir. Gene Hisar Camisi yakınında bulunan bir diğer han da Mirkelamoğlu Hanı'dır. 1784 tarihli olduğu öne sürülen yapı, iki katlı ve dikdörtgen bir avluya sahiptir. İzmir'de 1805 yılına tarihlenen tek katlı Çakaloğlu Hanı'nın odalarından bir bölümü günümüzde dükkan olarak kullanılmaktadır. Yapının bir diğer özelliği de, tavan bezemelerinde renkli kalem işlerine rastlanmasıdır.

18 ve 19.yüzyıllarda Osmanlı mimarisi, suyla ilgili çeşitli eserlerin yapımına özel bir önem vermiştir. Başkent İstanbul ve çeşitli Anadolu kentlerinin görünümünü etkileyen bu yapılar arasında çeşme ve sebiller yoğun bir yer tutar. 1728 yılından sonra İstanbul'un önemli meydanlarına yapılan 1729 tarihli Sultan 3.Ahmed Çeşmesi, 1732 tarihli Tophane Çeşmesi ile Üsküdar Çeşmesi, 1733 tarihli Kabataş Çeşmesi, gene aynı yıllarda yapılan Azapkapı Çeşmesi, birer meydan çeşmesi olmalarının yanında ortak bezeme özellikleri gösterirler. Bunların dışında İstanbul'un değişik yerlerinde karşımıza çıkan çeşmelerden Dolmabahçe'de 1740 tarihli Mehmed Emin Ağa Çeşmesi, Karacaahmed'de 1741 tarihli Sadettin Efendi Çeşmesi, Fatih'de gene aynı yıl yapılan Hacı Ahmed Paşa Çeşmesi, Vezneciler'de sökülen 1745 tarihli Hasan Paşa Çeşmesi, Soğukçeşme'de 1745 tarihli Beşir Ağa Çeşmesi, Maçka'da 1748 tarihli Sultan 1.Mahmud Çeşmesi, 1755 tarihli Nuruosmaniye Çeşmesi, Fındıklı'da 1755 tarihli Zevki Kadın Çeşmesi, Fatih'de 1757 tarihli Yusuf Efendi Çeşmesi, Şemsi Paşa'da 1767 tarihli Osman Sahip Efendi Çeşmesi, Vefa'da 1775 tarihli Recai Mehmed Efendi Çeşmesi, Alemdar'a taşman 1777 tarihli Hamidiye Çeşmesi, Emirgan'da 1782 tarihli 1.Abdülhamid Çeşmesi, Fındıklı'da 1787 tarihli Koca Yusuf Paşa Çeşmesi, Üsküdar'da 1791 tarihli Hüsameddin Ağa Çeşmesi, Babıali'de 1792 tarihli Şahsultan Çeşmesi, Eyüp'de 1795 tarihli Mihrişah Sultan Çeşmesi dönemin yaygın bezeme özellikleriyle Yüklü çeşme-sebil karışımı yapılarıdır. İstanbul dışından verilebilecek örnekler arasında ise Aydın'da Cihanoğlu Camisi'ne ait 1782 tarihli Cihanoğlu Sebili, İzmir'in Tilkilik Mahallesi'nde Döner Taş Sebili, Çakaloğlu Hanı'nın cephesinde yer alan 1805 tarihli Çakaloğlu Çeşmesi, 1812 tarihli Kemeraltı Camisi Çeşmesi, Soma'da 1791 tarihli

Hint Bey Camisi Şadırvanı, Aydın'ın Koçarlı ilçesindeki 1853 tarihli Cihanoğlu Camisi Şadırvanı'nın yalnız mimarileriyle değil figürlü bezemeleriyle de dikkate almak gerekir.

Köşk ve Saraylar

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile ilişkilerini, daha doğrusu Batılılaşma sürecinin Osmanlı mimarisine etkilerini belirleyen en önemli örnekler kuşkusuz köşk ve saraylardır.

İstanbul'da 18.yüzyıla ait, bir bölümü günümüze gelebilen, bu tür yapılar arasında şunlar sayılabilir: Galata'da 1716 tarihli - Kurşunlu Mahzen Köşkü, Belgrad Ormanı'nda 1717 tarihli Büyük Bend Kasrı, Sultan 3.Ahmed zamanına ait FloryaKöşkü, 1719 tarihli Yalı Köşkü/ Çırağan Sarayı, Saadabad'da 1723 tarihli Kasrı Neşat, Dolmabahçe Sarayı'nda 1748 tarihli Bayıldım Köşkü, 1751 tarihli Eski Küçük Kasrı, Topkapı Sarayı'nda 1752 tarihli Sofa/Mustafa Paşa Köşkü, aynı yerde 1755 tarihli Sultan Osman Köşkü, Emirgan'da 1785 dolaylarına tarihlenen Şerifler Yalı Köşkü, Topkapı Sarayı'nda 18.yüzyılın sonlarına ait Sultan Ahmed Köşkü, 1791 tarihli Aynalıkavak Köşkü, gene aynı yüzyılın sonlarında yapılan Topkapı Sarayı'nda Şevkiye Köşkü, Bebek'te Nispetiye Kasrı, Köçeoğlu Yalı Köşkü, Acıbadem'de Hünkar İmamı Köşkü ve Arnavutköy'de 1797 tarihli İzzetabad Köşkü. Günümüzde bunlardan çok az sayıda yapı bulunmasına karşın, kalanlardan dönemin mimari ve bezeme özelliklerini öğrenmek mümkün olmaktadır.

18.yüzyılın sivil mimari örneklerindeki genel özellikleri de belirtmeye çalışırsak, yapıların büyük çoğunluğunda ahşap malzemenin egemen olduğunu söyleyebiliriz. 19.yüzyıla kadar bu yapılarda ahşap dışında diğer malzemelerin kullanılması yoğunluk kazanamamıştır. Dikkati çeken diğer bir durum ise, yapıların planlarının geleneksel niteliklerden kopmamalarıdır. Avrupa ile ilişkilerin gittikçe güçlenmesine karşın, toplum ve aile yaşamını gereği, bir sofa etrafında toplanan odalardan oluşan plan şeması uzun yıllar varlığını korumuştur. Barok, Rokoko ve Ampir üslupta bezemeler ise yapıların içini zenginleştirmiş, bu noktada bazen aynen, bazen de yeni biçimlere girerek yapıları donatmıştır.

İstanbul'daki örneklerin çokluğuna karşın Anadolu'daki köşk ve saray türü yapılardan 18. ve hatta 19.yüzyıla ait fazla örnek günümüze gelememiştir. Belki de verilebilecek tek önemli örnek Doğubayazıt'deki 1784 tarihli İshak Paşa Sarayı olmaktadır. Çıldıröğulları'ndan 2.İshak Paşa tarafından yaptırılan bu saray üç yönden geçit vermeyen sarp bir tepenin üzerine kurulmuştur. Pııuama anlayışı Topkapı Sarayı ile büyük benzeşme göstermektedir. İççe avlular ve bu avluları bağlayan anıtsal taş kapılar, yapılar topluluğun da kullamm amaçlarının sınırlarını belirlemektedir. Tasarım anlayışı dışında, sar oldukça zengin bezemeli taş işçiliği, bu yapıya Anadolu Türk mimarisinde ayrı bir yer sağlamaktadır.

Bugün büyük bir bölümü günümüze ulaşmayan 18.yüzyıl sivil mimari örneklerine karşın, 19.yüzyıldan önemli örnekler özellikle İstanbul'da karşımıza çıkmaktadır. Abdülaziz döneminde Sarkis Balyan tarafından 1871 yılında bitirilen Çırağan Sarayı, gene aynı sultan zamanında aynı mimarın yaptığı 1865 tarihli Beylerbeyi Sahil Sarayı, dönemin Batı üsluplarıyla biçimlenen örneklerdir.

1853'de Abdülmecid tarafından Karabet ve Nikogos Balyan'a tasarlatılan Dolmabahçe Sarayı da büyüklüğü yönünden en önemli yapılardandır.

Avrupa saraylarının anıtsal boyutlarına özenen yeni bir mekan anlayışı içinde gelişen bu yapılar, 19.yüzyılın en önemli mimarlık ürünleri olmuşlardır. Büyük bir orta yapı ve iki kanattan oluşan Dolmabahçe Sarayı'nı biçimsel olarak kesinlikle bir üsluba bağlama olanağı yoktur. Değişik üslupların biçimsel öğeleriyle donatılan bu yapı, dönemin tüm özelliklerini varlığında toplamaktadır. Osmanlı toplumu 19.yüzyılda, kendi geçmişinin bir devamı olmayan, başka koşullar altında oluşmuş bir kültürün zorlayıcı baskıları altına girmiştir. Osmanlı-Türk sanatında Lale Devri'nden sonra gelişen ve özü Avrupa'ya dayanan Barok üslup özellikle 18.yüzyılda Osmanlı topraklarında üretilen mimari eserlerde kendisini duyurmaya başlamıştır. Avrupa ile ilişkilerin güçlülüğünün de bir kanıtı olan bu durumun gerçekleşmesinde bazı Batılı kimselerden yararlandığı da bir gerçektir. Yararlanılan bu kişiler arasında mimarlar önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bunların Osmanlı mimarisindeki ağırlıkları 18.yüzyıldaki gibi salt dekorasyon alanında olmamış, planlama yönünden de etkili olmuşlardır. Bu arada Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim mimarların da sayısı artmıştır.

Yabancılar

19.yüzyılda İstanbul'a gelen ve iş yapan yabancı mimarlar arasında Tarabya'da Ipsilantiler Yalısı'nın, Kandilli'de Prens Cemalettin'in Mavi Saray'ının, Emirgan'da Mekke Şerifleri Köşkü'nün, Hatice Sultan Sarayı'nın mimarı Meiling dışında 1840 yılı dolaylarında İstanbul'a gelen İngiliz Elçiliği'nin mimarı Smith ile Rus Elçiliği'nin mimarı İtalyan Gaspare Fossati'yi öncelikle saymak gerekir. Osmanlı Nafia Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın 1873 Viyana Sergisi için kendilerine kitap hazırlattığı mimar Montani ve Barborini, daha sonra çeşitli yapıların planlama ve uygulamalarında da bulunmuşlardır. Bir başka mimar J. Barbieri de 1861 yılında İzmir'deki tiyatro yapılarında çalışmıştır. 1882 yılında resim, heykel ve mimari bölümlerini bünyesine katan Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi'nde de yabancı mimarlar öğretim görevi almışlardır. Bu okulun öğretim kadrosu içinde görülen Valaury, İstanbul Arkeoloji Müzesi, İstanbul Erkek Lisesi, Haydarpaşa Lisesi ve Karaköy'deki Osmanlı Bankası'nın mimarıdır.

Valaury'den başka Philippe Bello, Jachmund (Sirkeci Garı), Otto Ritter, 11* bant Cımo(Haydarpaşa Garı), Raimondo d'Arconco (Tarabya'daki İtalyan Elçiliği, Kuruçeşme'de Nazime Sultan Yalısı, Beşiktaş'da Şeyh Zafir yapılar topluluğu) gibi mimarlar Osmanlı mimarisini gerçekten etkilemiş ve Batı mimarisinin biçimsel elemanlarını Osmanlı yapı alanına aktarmaya çalışmışlardır. Köklü bir mimari geçmişi olan Osmanlı toplumu, hiçbir kaygı ve sınır tanımayan bu tutuma 20.yüzyılın başlarında tepki gösterecek, Mimar Kemalettin ile Mimar Vedat'ın öncülüğünü yaptığı, temelde geleneksel değerlere dönmeyi öngören ve Cumhuriyetin ilk yıllarını da içine alan 1.Ulusal Mimari Dönemi başlayacaktır.